ZIYORATGOH, QADAMJO, MUQADDAS JOY VA MOZORLARNING SHAKLLANISH TARIXI HAMDA ULARNING FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

Nazarova Nozima Narzulloyevna
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti
Tarix fakulteti magistranti
Elektron pochta: nozimanazarova30@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda O‘zbekiston va Markaziy Osiyo madaniy makonida ziyoratgoh, qadamjo, muqaddas joy va mozorlarning tarixiy shakllanish mexanizmlari hamda ularning jamiyat hayotidagi vazifalari tadqiq etiladi. Asosiy e’tibor atamalarni qayta ta’riflash yoki tasniflashga emas, balki muqaddas makonning qanday paydo bo‘lishi, turli davrlarda qanday o‘zgarishi, diniy-ma’rifiy, xotiraviy, kommunikativ, xayriya, iqtisodiy va merosni saqlash funksiyalarini qanday bajarishiga qaratilgan. Tarixiy manbalar, ziyorat an’analari haqidagi tadqiqotlar va tanlangan me’moriy majmualar misolida muqaddas makonning moddiy obyekt bilan bir qatorda jamoaviy xotira va amaliyotlar orqali shakllanishi asoslanadi. Xulosalarda muqaddas joylarning funksiyalari tarixiy sharoitga bog‘liq holda o‘zgarishi, ularni faqat diniy yoki turistik obyekt sifatida talqin qilish yetarli emasligi ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: ziyoratgoh, qadamjo, mozor, muqaddas joy, tarixiy genezis, avliyo kultlari, jamoaviy xotira, vaqf, marosim, madaniy meros, ziyorat iqtisodiyoti.

Kirish

Markaziy Osiyoda muqaddas deb e’tirof etilgan makonlar uzoq tarixiy jarayonlarning mahsulidir. Ayrim maskanlar taniqli diniy arbobning qabri atrofida, boshqalari ma’lum voqea yoki shaxsning tashrifi haqidagi mahalliy xotira asosida, yana bir qismi esa buloq, daraxt, g‘or yoki tog‘ singari tabiiy obyektlar bilan bog‘liq e’tiqodlar negizida shakllangan. Shu sababli bir joyning bugungi ko‘rinishi uning dastlabki vujudga kelish sababini har doim ham to‘liq aks ettirmaydi.

Tadqiqotning maqsadi ziyorat maskanlari paydo bo‘lishining tarixiy mexanizmlarini aniqlash va ularning vazifalari qanday qilib diniy ehtiyojdan kengroq ijtimoiy-madaniy tizimga aylanishini tahlil qilishdir. Ishning asosiy savollari quyidagicha: muqaddas makon maqomi qanday shakllanadi; avlodlar almashinuvida bu maqom qanday saqlanadi; ziyoratgohning funksiyalari siyosiy, iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlar ta’sirida qanday yangilanadi? Mazkur tezis manbalar asosidagi tarixiy-tahliliy ish bo‘lib, unda yangi dala kuzatuvlari yoki statistik so‘rov natijalari da’vo qilinmaydi.

Asosiy qism

Muqaddas makon shakllanishining tarixiy mexanizmlari

Muqaddas makonning vujudga kelishini faqat bino qurilgan sana bilan bog‘lash xato bo‘ladi. Dastlab muayyan shaxs, hodisa yoki tabiiy obyekt haqida e’tiqodiy tasavvur yuzaga kelishi, keyin bu tasavvur rivoyatlar, tashriflar va marosimlar orqali mustahkamlanishi mumkin. Keyingi bosqichda qabr ustiga belgi qo‘yilishi, xonaqoh yoki maqbara bunyod etilishi, ziyoratchilarga xizmat ko‘rsatish infratuzilmasi paydo bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Biroq bunday ketma-ketlik barcha obyektlar uchun majburiy model emas: ayrim maskanlar avval me’moriy majmua sifatida barpo etilib, keyinroq keng ziyorat markaziga aylangan.

Islomdan avvalgi mahalliy muqaddas joylar bilan islomiy ziyorat an’analari o‘rtasidagi munosabat murakkab tarixiy masaladir. Ayrim tabiiy obyektlar atrofidagi marosimlarda uzoq davom etgan mahalliy tasavvurlar va keyingi diniy talqinlar birga uchrashi mumkin. Lekin aniq maskanni “islomgacha bo‘lgan

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

davrdan qolgan” deb belgilash uchun faqat rivoyat yoki hozirgi marosim o‘xshashligi yetarli emas; arxeologik qatlam, tarixiy yozuv, toponimik dalil va qiyosiy etnografik ma’lumotlar talab etiladi.

O‘rta asrlarda musulmon jamiyatlarida olimlar, so‘fiylar va diniy arboblarning xotirasini e’zozlash muhim omilga aylandi. Dafn joylari va ular bilan bog‘liq me’moriy majmualar diniy bilim, ustoz-shogird an’anasi va mahalliy ijtimoiy aloqalarning timsoli bo‘lib xizmat qildi. Devin Diuizning Markaziy Osiyodagi islomlashuvga oid tadqiqotlari mahalliy an’analar, avliyolar haqidagi rivoyatlar va diniy xotira o‘rtasidagi murakkab bog‘liqlikni tushunishda muhim nazariy asos beradi.

Mozordan ziyorat majmuasigacha: me’moriy va ijtimoiy taraqqiyot

Mozor tarixan dafn va xotira bilan bevosita bog‘langan makondir. Biroq har qanday mozor yirik ziyoratgohga aylanmaydi. Buning uchun marhum shaxsning ilmiy-diniy nufuzi, uning hayoti haqidagi rivoyatlar, avlodlar xotirasi, homiylik va tashrif amaliyotining davomiyligi kabi omillar muhim. Qabr ustidagi oddiy belgi bilan katta maqbara majmuasi o‘rtasidagi farq faqat me’moriy emas: u maskanning jamiyatdagi mavqei va unga ajratilgan resurslar haqida ham ma’lumot beradi.

Samarqanddagi Shohi Zinda ansambli mazkur jarayonni tarixiy-me’moriy jihatdan o‘rganish uchun muhim misoldir. Majmua Qusam ibn Abbos nomi bilan bog‘liq ziyorat an’anasini hamda turli asrlarda bunyod etilgan maqbaralarni birlashtiradi. Uning hozirgi me’moriy qiyofasi bir davrning mahsuli emas; majmuaning tarkib topishi, bezak uslublari va dafn bilan bog‘liq yodgorliklari tarixiy qatlamlilikni yaqqol namoyon etadi. Samarqandning tarixiy qismi UNESCO Butunjahon merosi ro‘yxatiga kiritilgani ushbu makonning madaniy meros kontekstida ham o‘rganilishiga asos bo‘ladi. Biroq UNESCO ro‘yxatidagi maqomni majmuadagi har bir diniy rivoyatning tarixiy tasdig‘i sifatida talqin etish mumkin emas.

Buxoro yaqinidagi Bahouddin Naqshband majmuasi boshqa tarixiy modelni ko‘rsatadi. Uning ziyoratdagi ahamiyati Naqshbandiya tariqati asosiy namoyandalaridan biri bo‘lgan Bahouddin Naqshband (1318–1389) xotirasi bilan chambarchas bog‘liq. Mazkur maskan atrofida shaxs xotirasi, tariqat tarixi, ziyorat va me’moriy homiylik o‘zaro tutashgan. Bu misol muqaddas joyning faqat dafn makoni emas, balki diniy-ma’rifiy an’ana davomiyligini ifodalovchi markaz ekanini ko‘rsatadi.

Termizdagi Hakim at-Termiziy nomi bilan bog‘liq majmua ham olim va mutasavvif xotirasining makonlashuviga misol bo‘la oladi. Bunday obyektlarni tahlil qilishda tarixiy shaxsning yashagan davri, mavjud me’moriy inshootlarning qurilish va qayta ta’mirlash bosqichlari hamda bugungi ziyorat amaliyotini alohida o‘rganish lozim. Shaxsning qadimiyligi binoning barcha qismlari aynan o‘sha davrga mansubligini anglatmaydi.

Qadamjo va tabiiy muqaddas joylarning vujudga kelish xususiyatlari

Qadamjo ko‘pincha tarixiy yoki diniy e’zozlanadigan shaxsning ma’lum hududda bo‘lgani haqidagi xotira bilan bog‘liq holda shakllanadi. Bunday makonning ahamiyati dafn daliliga emas, tashrif yoki hodisaga nisbat berilgan ma’noga tayanishi mumkin. Rivoyat avloddan avlodga o‘tishi, joy nomida mustahkamlanishi va muayyan marosimlar bilan takrorlanishi natijasida makonning ijtimoiy maqomi barqarorlashadi. Shu jihatdan qadamjo tarixiy voqea haqidagi ishonch bilan mahalliy jamoaning o‘zini anglash jarayonini bog‘laydi.

Tabiiy muqaddas joylar — masalan, buloq, g‘or, daraxtzor yoki tog‘ etagi — me’moriy yodgorlik bo‘lmasligi mumkin, biroq ular ham kuchli madaniy xotira markazidir. Xalqaro tabiatni muhofaza qilish adabiyotida bunday maskanlar sacred natural sites atamasi bilan o‘rganiladi. IUCNning muqaddas tabiiy joylarga oid qo‘llanmasi ularning ekologik ahamiyatini jamoalar e’tiqodi va mahalliy boshqaruv bilan birgalikda ko‘rib chiqadi. Demak, tabiiy muqaddas makon tarixini tadqiq qilishda ekologik o‘zgarishlar, foydalanish tartibi va mahalliy hikoyalar ham muhimdir.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ayrim tabiiy maskanlarga shifobaxshlik yoki karomat xususiyati nisbat berilishi mumkin. Ilmiy matnda bunday xabarlar “mahalliy e’tiqodga ko‘ra”, “rivoyatlarda ta’kidlanishicha” shaklida qayd etilishi zarur. Ularni tibbiy samaradorlik yoki tarixiy fakt sifatida tasdiqsiz bayon qilish ilmiy xolislikka zid.

Ziyorat maskanlarining asosiy funksiyalari va ularning tarixiy o‘zgarishi

Diniy-marosimiy funksiya ziyorat maskanlarining eng ko‘zga ko‘ringan vazifalaridan biridir. U tashrif, duo, Qur’on tilovati, marhumlarni yod etish va boshqa mahalliy amaliyotlarda namoyon bo‘ladi. Biroq marosimlar hududlar va diniy qarashlarga ko‘ra farqlanadi; ularni barcha musulmon jamoalariga xos yagona shakl sifatida umumlashtirish mumkin emas.

Xotiraviy va identifikatsion funksiya muqaddas makonning mahalliy tarix bilan aloqasini ifodalaydi. Biror avliyo, olim yoki tarixiy hodisa haqidagi rivoyat joy nomi, oilaviy xotira va avlodlararo hikoyalar orqali saqlanadi. Jamoa uchun bu maskan o‘z hududining tarixiy qadrini ifodalovchi belgiga aylanishi mumkin. Shu sababli muqaddas joylar ba’zan rasmiy tarixiy hujjatlar yetarli bo‘lmagan sharoitda ham mahalliy xotirani o‘rganish imkonini beradi; ammo og‘zaki xotira yozma manbalar bilan tenglashtirilmasligi kerak.

Diniy-ma’rifiy funksiya ayrim yirik ziyorat markazlarining olimlar, tasavvuf namoyandalari va ilmiy an’analar bilan bog‘liqligida ko‘rinadi. Bunday maskanlar haqida yozilgan manoqiblar, tarjimayi hollar, vaqfnomalar va me’moriy bitiklar nafaqat diniy tasavvurlarni, balki o‘sha davrning ilmiy va ijtimoiy munosabatlarini ham yoritadi. Tadqiqotchi ushbu manbalarning janrini hisobga olishi zarur: manoqibdagi karomat hikoyasi bilan tarixiy hujjatdagi mulk yoki sana qaydi bir xil turdagi dalil emas.

Ijtimoiy-kommunikativ funksiya ziyorat maskanlarining uchrashuv, xotirlash va jamoaviy hamjihatlik makoni sifatida ishlashida namoyon bo‘ladi. Tashriflar davomida qarindoshlik, qo‘shnichilik va hududlararo aloqalar mustahkamlanishi mumkin. Ayniqsa, yirik majmualar atrofida xizmat ko‘rsatish va mehmondo‘stlik bilan bog‘liq munosabatlar shakllanadi. Biroq ushbu funksiyaning darajasi obyektning mavqei, joylashuvi va ziyorat oqimiga bog‘liq.

Iqtisodiy va xayriya funksiyalari tarixiy jihatdan alohida ahamiyatga ega. Vaqf tizimi ayrim diniy va xayriya muassasalarining moddiy ta’minotida muhim rol o‘ynagan. R. D. Makchesnining Markaziy Osiyodagi vaqf haqidagi tadqiqoti diniy muassasalar, mulk va siyosiy hokimiyat munosabatlarini tushunishga yordam beradi. Lekin har bir ziyoratgoh tarixan vaqf hisobidan faoliyat yuritgan deb taxmin qilish noto‘g‘ri: bu holat tegishli vaqfnoma yoki arxiv manbalari bilan tekshiriladi.

Zamonaviy merosni saqlash va turizm funksiyasi keyingi davrlarda kuchaydi. Tarixiy maqbaralar va ziyorat ansambllari restavratsiya, ekskursiya, hududiy iqtisodiyot va madaniy ta’lim bilan bog‘liq faoliyatga jalb etiladi. Shu bilan birga tashrifning ortishi yodgorliklarning jismoniy holati, marosimning mazmuni va mahalliy aholi manfaatlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun turistik foydalanish muhofaza talablari va jamoalarning madaniy huquqlari bilan muvozanatlashtirilishi lozim.

Funksional o‘zgarishlarni tushuntiruvchi tarixiy model

Ziyorat maskanining tarixiy rivojlanishini shartli ravishda to‘rt o‘zaro bog‘liq jarayon orqali tushuntirish mumkin: xotiraning paydo bo‘lishi; xotiraning marosim va rivoyatlarda takrorlanishi; moddiy makonning qurilish yoki homiylik orqali mustahkamlanishi; makonning yangi ijtimoiy sharoitlarga moslashishi. Bu jarayonlar qat’iy davriy ketma-ketlik emas, balki tahliliy modeldir. Masalan, eski maqbara atrofida yangi rivoyat shakllanishi yoki ilgari mahalliy ahamiyatga ega bo‘lgan joyning keyinchalik keng ziyorat markaziga aylanishi mumkin.

Tarixiy davrlar kesimida ham funksiyalar o‘zgaradi. O‘rta asrlarda olim va avliyo xotirasi, me’moriy homiylik hamda diniy-ma’rifiy faoliyat muhim bo‘lgan bo‘lsa, yangi va eng yangi davrda mahalliy xotira, muhofaza, qayta tiklash va turizm bilan bog‘liq masalalar ham kuchayadi. Bu fikr barcha

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ziyoratgohlarda bir xil tarixiy yo‘l kuzatilganini anglatmaydi; har bir obyektning hujjatlashtirilgan tarixi mustaqil tekshirilishi kerak.

Muqaddas joy tarixini ishonchli tiklash uchun bir nechta mustaqil dalil turini qiyoslash zarur. Me’moriy yodgorlikning qurilish tarixi epigrafik yozuvlar va arxeologik tadqiqotlar bilan, muayyan shaxsning hayoti tarixiy-biografik manbalar bilan, marosim va xotira esa etnografik kuzatuvlar bilan o‘rganiladi. Vaqfnomalar muassasaning iqtisodiy asoslarini, sayohatnomalar esa ma’lum davrdagi tashrif va makon tasvirini yoritishi mumkin. Masalan, “qadimiy ziyoratgoh” degan mahalliy tavsif kamida uch turli vaqt qatlamini o‘z ichiga olishi mumkin: shaxs yoki voqea bilan bog‘liq davr, saqlangan binoning qurilish davri va bugungi ziyorat odatlarining shakllanish davri. Ushbu qatlamlar farqlanmasa, ilmiy xulosada anaxronizm yuzaga keladi. Shuningdek, tarixiy obro‘, davlat muhofazasi maqomi va ziyoratchilar orasidagi mashhurlik turli ko‘rsatkichlar ekanini unutmaslik lozim.

Xulosa

Ziyoratgoh, qadamjo, muqaddas joy va mozorlarning shakllanishi birgina diniy sabab yoki me’moriy qurilish bilan izohlanmaydi. Ular shaxs va voqealar xotirasi, mahalliy rivoyatlar, dafn an’analari, diniy-ma’rifiy faoliyat, tabiiy landshaft va homiylik munosabatlari kesishgan tarixiy jarayonlarda vujudga keladi. Shu sababli bir maskan vaqt o‘tishi bilan yangi ma’no va vazifalarni qabul qilishi mumkin.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, mazkur obyektlarning funksiyalari ko‘p qatlamlidir: ular marosim va xotira makoni bo‘lish bilan birga jamoaviy identifikatsiya, ilmiy-diniy meros, ijtimoiy aloqalar, xayriya va zamonaviy madaniy turizm bilan ham bog‘liq. Shohi Zinda, Bahouddin Naqshband va Hakim at-Termiziy majmualari tarixiy shaxs xotirasi bilan me’moriy hamda ijtimoiy funksiyalar o‘rtasidagi munosabatni o‘rganishga imkon beradi. Kelgusidagi tadqiqotlarda har bir obyektning tarixiy qatlamlari va funksional o‘zgarishlarini alohida hujjatlashtirish, rivoyatni tekshirilgan tarixiy dalildan ajratish va mahalliy jamoa tajribasini hisobga olish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. — University Park: Pennsylvania State University Press, 1994.
2. McChesney R. D. Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480–1889. — Princeton: Princeton University Press, 1991.
3. Privratsky B. G. Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory. — Richmond: Curzon, 2001.
4. UNESCO World Heritage Centre. Samarkand – Crossroad of Cultures. — URL: https://whc.unesco.org/en/list/603/
5. UNESCO. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. — Paris, 1972. — URL: https://whc.unesco.org/en/conventiontext/
6. UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. — Paris, 2003. — URL: https://ich.unesco.org/en/convention

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.